

AANRAAKBAAR

Het openbare domein in Bombay

Lodewijk Brunt

1. INLEIDING

Bestaat er verband tussen ons persoonlijke leven en het stadsrumoer waarmee we omgeven zijn? De schijn is tegen. Het dagelijkse leven wordt vanop afstand bepaald door de economische conjunctuur en de (internationale) politiek; van dichtbij door de prijzen in de supermarkt, de omgang met onze vrienden en, misschien, de collega's op het werk. Maar worden we ook geraakt door wat er zich afspeelt in de stedelijke openbare ruimte? Op straat? In het café? In de trein, bus of tram? Soms lezen we erover in de krant, maar hebben zulke gebeurtenissen daadwerkelijk invloed op ons alledaagse bestaan?

In kringen van wetenschappelijke onderzoekers wordt over deze kwestie uiteenlopend gedacht. Lofland (1988; 1993) ziet het openbare domein van steden als een beschavingsatelier waar mensen worden geconfronteerd met de spelregels van de politiek en leren wat tolerantie inhoudt. Stedelijke openbare ruimten bieden volgens haar de mogelijkheid om ervaring op te doen met niet-intieme, gesegmenteerde en beperkte relaties. "Als men getuige is van de manier waarop zich een menselijk drama ontvouwt op een plein of betrokken is bij vormen van onderling hulpbetoon - en nog talloze andere interacties - kunnen personen in de openbare ruimten van een stad leren wat het is om samen te werken", aldus Lofland (1993: 102). Overigens houdt de auteur een slag om de arm, want lang niet alle stedelijke openbare ruimten zijn voor mensen aantrekkelijk genoeg om zich in op te houden.

De meeste geleerden die zich met het vraagstuk van de stedelijke openbaarheid bezighouden, drukken zich minder hooggestemd uit. Zijderveld filosofeerde in het begin van de jaren tachtig over het verschijnsel dat steden hun 'stedelijkheid' zou-

den hebben verloren. Dit als gevolg van de steeds sterkere nadruk die is komen te liggen op manieren van leven die georiënteerd zijn op het privédoein. Het stedelijke bestaan wordt daardoor onoverzichtelijk en verliest zijn 'gemeenschapskarakter'; de stad wordt steeds verder getransformeerd tot een willekeurig samenraapsel van sociale verbanden (Zijderveld, 1983: 59, 60). Daar komt nog bij dat de neiging van stedelingen om zich in hun eigen leefwereld terug te trekken, een krachtige, toegepaste technische ondersteuning krijgt. Niemand hoeft de deur uit om water te halen of hout te hakken, en vrijwel alle menselijke communicatie kan inmiddels elektronisch plaatsvinden. De omgang met vreemden en de confrontatie met sociale diversiteit en een cosmopolitische omgeving - elementen die het sociale klimaat van steden bepalen - worden ondergeschikt gemaakt aan de belangen van het persoonlijke bestaan. Vooral Sennett heeft deze gedachtingang in een reeks van publicaties uitgedragen. In de 18e eeuw was er volgens hem nog sprake van een evenwicht tussen de eisen van de 'natuur' en die van het 'burgerschap', maar in de negentiende eeuw werd deze situatie - met name als gevolg van het opkomende kapitalisme - grondig ondermijnd. Het persoonlijke leven, al dan niet in familieverband, werd in toenemende mate gezien als de belangrijkste maatstaf voor alle menselijke omgang. 'Met de familiebetrekkingen als standaard', zegt Sennett (1986: 20), 'beschouwden mensen het openbare domein in moreel opzicht als inferieur'. Het straatleven kon alleen nog maar in stilte verdragen worden. De overtuiging won veld dat vreemdelingen elkaar niet 'zomaar' mochten aanspreken en zich, ook in hun uiterlijk, terughoudend en neutraal moesten opstellen. Iedere stedeling diende volgens Sennett (1986: 27) een 'onzichtbaar schild' te dragen en had '... het recht om met rust te worden gelaten'. Als gevolg hiervan ontwikkelt zich het stedelijk openbare gedrag tot een kwestie van observatie, passieve participatie, een bepaald soort voyeurisme. Elders wijst de auteur op de stedenbouwkundige principes die met deze veranderingen corresponderen. In moderne steden is volgens hem alles in het werk gesteld om menselijke contacten uit de weg te gaan. Zulke steden worden gekenmerkt door saaiheid, monotonie, tactiele steriliteit en een 'gevoelsmatige armoede' (Sennett, 1994: 15). Er is sprake van steden in het algemeen, de auteur acht het blijkbaar de gewoonste zaak van de wereld dat de stedelijke evolutie zich niets aantrekt van sociale en culturele verscheidenheid.

Opmerkelijk is dat zelden of nooit een poging wordt gedaan om de empirische reikwijdte van dergelijke inzichten te preciseren. In *The Fall of Public Man* deelt Sennett (1986: 27) mee, dat de door hem gesignaleerde ontwikkelingen voor het eerst tot uiting kwamen in het negentiende-eeuwse Parijs en Londen, om zich van daaruit over de andere grote steden in het Westen te verspreiden. De auteur laat vagelijk doorschemeren dat zijn bevindingen buiten de Westerse wereld niet gelden. Daar moeten we het mee doen. Is het proces van de 'ontstedelijking', de ondermijning van het stedelijke openbare domein, voltooid? Heeft het verschijnsel zich inmiddels ook in de rest van de wereld gemanifesteerd? Een duidelijk antwoord op deze vragen is in de beschouwingen van Sennett niet te vinden.

In deze bijdrage ga ik juist op dit soort vragen nader in. Ik probeer aan de hand van de analyse van het openbare domein in de Indiase metropool Bombay te laten zien dat er in één stad verschillende 'modellen' van stedelijkheid tegelijkertijd kunnen bestaan. Is hier net als in het negentiende-eeuwse Europa een proces van 'tactiele sterilisering' of 'gevoelsmatige verarming' aan de gang? Dat valt nog te bezien, misschien moeten we ons in het algemeen wat behoedzamer uitspreken over zulke grootschalige ontwikkelingen.

Ik probeer door te dringen in het openbare domein van Bombay door aandacht te besteden aan de vraag hoe vreemden met elkaar omgaan en hoe mensen zich in het openbaar presenteren. Proberen mensen om contacten zoveel mogelijk te vermijden, omgeeft men zich met een 'schild van privacy'? Conformeert men zich bij de manier waarop men het domein van de openbaarheid betreedt aan de regel die stipuleert dat men geen aanstoot geeft, niet opvalt en zoveel mogelijk zwijgt? Met andere woorden, is ook in een grote stad op het Indiase subcontinent sprake van een aantasting en ondermijning van het openbare domein, zoals geleerden als Sennett dit bedoelen? Bij mijn uiteenzetting over het straatleven te Bombay gaat het me om omgangsvormen, maar tevens om de vraag naar de manier waarop het openbare domein als zodanig wordt waargenomen en gewaardeerd. Dat is een gecompliceerde aangelegenheid, waar je vermoedelijk slechts indirect achter kunt komen. Dat geldt des te sterker voor een buitenlandse onderzoeker, die niet veel anders kan doen dan goed opletten, kijken, luisteren en ruiken. Tijdens mijn onderzoek in Bombay (eind 1996 tot midden 1997) heb ik vooral aandacht geschonken aan de verwerking van (menselijk) afval en de positie van handelaren, muzikanten en al de anderen die zonder de straat niet zouden kunnen bestaan. Aan mijn betoog gaat een korte uiteenzetting over de stad Bombay in het algemeen vooraf.

2. DE STAD BOMBAY

Is Bombay een geschikt voorbeeld om na te gaan of modernisering tot het verdwijnen van het openbare stedelijke domein leidt? Is er in India sprake van ontwikkelingen die corresponderen met hetgeen zich in het negentiende-eeuwse Europa voordeed en tot verschijnselen van 'ontstedelijking' aanleiding gaf? Anders dan steden als Ahmedabad, Surat, Benares, Madurai, Delhi of Agra die dateren uit prekoloniale tijden, is Bombay een typisch koloniaal product. Het stedelijke grondgebied bestond ooit uit een reeks van eilandjes in de Arabische zee, voor de Indiase westkust. In de zestiende eeuw vestigden zich hier de Portugezen, die het gebied een eeuw later - in de vorm van een huwelijksgeschenk aan koning Charles II en Catharina van Braganza - aan de Engelsen overdroegen. Op het zuidelijkste eiland werden onder auspiciën van de Oost-Indische Compagnie gefortificeerde warenhuizen en opslagruimten neergezet en dit fort groeide in de achttiende eeuw uit tot een aanzienlijke commerciële en militaire nederzetting. Nog steeds wordt zuidelijk Bombay aangeduid als de 'Fort Area'. Vooral in de tweede helft van de negen-

tiende eeuw, toen de koloniale pacificatie van India z'n beslag kreeg, werden in Bombay de contouren van een stedelijke ontwikkeling zichtbaar. Het Fort barstte uit z'n voegen en werd het middelpunt van een steeds groter stedelijk gebied. Door het storten van grond en afval zijn de afzonderlijke eilanden in de loop der tijd aan elkaar vast gegroeid.

Bombay ontwikkelt zich op het eind van de vorige eeuw tot een vooraanstaande havenstad, een bestuurlijk centrum, een financieel bolwerk en een brandpunt van de textielindustrie. De stad wordt op grond van haar hypermoderne industriële infrastructuur aangeduid als het Manchester van Azië en geldt als een van de belangrijkste steunpilaren van het Britse koloniale rijk. De stad is méér dan alleen een plek om te werken en zaken te doen; ze is ook een plaats voor cultureel, intellectueel en politiek ondernemerschap. Van heinde en verre trekken mensen naar Bombay om werk te vinden en rijk te worden, maar ook vanwege het tolerante, cosmopolitische en creatieve klimaat dat er heerst. Trotse inwoners duiden de stad aan als (na Londen) de 'tweede stad' van het Imperium - precies zoals de Schotten dit doen met Glasgow en de Ieren met Dublin. Na de onafhankelijkheid van India, die op 15 augustus 1947 werd uitgeroepen, heeft Bombay haar positie in een aantal opzichten versterkt. In nog sterkere mate dan ooit is de stad te beschouwen als de kurk waar de Indiase economie voor een groot gedeelte op drijft, maar de vooruitzichten zijn niet onverdeeld gunstig. Van de textielindustrie is niet veel meer over. De infrastructuur die in het begin van de eeuw de vooruitstrevendheid van de stad symboliseert, is hopeloos verouderd; de verlamme staking die de sector vele maanden platlegde in de jaren tachtig, is nooit meer gecompenseerd door nieuwe investeringen en een jeugdig elan.

De overschakeling van de zware industrie op lichtere en schonere vormen van nijverheid gaat allerm minst soepel, ondanks het feit dat India kan beschikken over schier onuitputtelijke legers van spotgoedkope arbeidskrachten. De arbeidsproductiviteit en efficiency laten veel te wensen over, mede door het lage opleidingsniveau van de beroepsbevolking en de alles doordringende corruptie. Mishra (1998: 62, 63) laat zien dat deze onder het bewind van Indira Gandhi werd geïnstitutionaliseerd en zich inmiddels als een rottingsproces over het hele subcontinent verspreid heeft. "Tegenwoordig moet je mensen dikwijls omkopen om aan een simpel treinkaartje te komen of je telefoon te laten repareren", aldus de auteur. Onlangs werd in een krant een lijstje gepubliceerd van wat het kost om goede schoolcijfers voor je kind te krijgen of te worden aangesloten op de waterleiding en dergelijke zaken. Mishra merkt op: "Er was geen sprake van ironie; de bedragen die werden genoemd kloppen precies." Onder invloed van de mondialisering hebben zich de laatste jaren veel productie-afdelingen van buitenlandse bedrijven in India gevestigd. Maar het verloop is groot, ook omdat ondernemers voor hun vergunningen onherroepelijk terecht komen in een doolhof van omkoperij. In Bombay heeft zich een sterke concentratie van bedrijvigheid voorgedaan op het gebied van de financiële dienstverlening, reclame, bedrijfsadviesing en dergelijke, daarnaast is Bombay een stad

waar omvangrijke bureaucratieën gevestigd zijn. In de stad zetelen onder meer het gemeentelijke bestuursapparaat, dat vele tienduizenden mensen omvat, en de gigantische ambtenarij van de deelstaat Maharashtra. Daarnaast hebben ondernemingen als de spoorwegen en het havenbedrijf er hun hoofdkwartieren. Bombay is het belangrijkste centrum van de Indiase filmindustrie - Bollywood genoemd - waar jaarlijks vermoedelijk alleen al meer speelfilms worden geproduceerd dan in de rest van de wereld bij elkaar.

De stedelijke economie heeft een gemengd, divers karakter en bestaat naast sectoren, die nog volkomen gedomineerd worden door lichamelijke arbeid van mensen en dieren, uit hoogwaardige kapitaalintensieve activiteiten die onderdeel uitmaken van wereldomspannende elektronische communicatieschakels. De stedelijke voorzieningen in het algemeen verkeren overigens in een zorgelijke staat. Dat geldt, behalve voor water, energie en verlichting, misschien nog het meest voor het transport van mensen en goederen. De stedelijke bevolking, die ten tijde van de onafhankelijkheid omstreeks 4 miljoen bedroeg, is inmiddels gegroeid tot om en nabij de 15 miljoen zielen. De heterogeniteit van de stadsbevolking is zelfs voor Indiërs adembenemend. In de stad zijn migranten te vinden uit iedere uithoek van het subcontinent en tref je vertegenwoordigers aan van alle denkbare sociale, culturele of religieuze groeperingen. Sommige van deze 'minderheden' zijn omvangrijk, zoals de moslimbevolking, die meer dan 10% van het totaal bedraagt.

In het begin van de jaren zestig woonden er ongeveer 3 miljoen mensen in het zuiden van de stad, in de 'Fort Area', waar nog steeds vrijwel alle bedrijven en instellingen geconcentreerd zijn. Dit aantal is betrekkelijk stabiel gebleven door de jaren heen, de bevolkingsgroei heeft zich met name voorgedaan in de nieuwe woonbuurten van Bombay ten noorden en noordoosten van het oude centrum, voor een klein deel ook in New Bombay, gesitueerd op het vasteland. Het resultaat is dramatisch: dagelijks moeten vele miljoenen reizigers 's ochtends van noord naar zuid worden vervoerd en 's avonds weer van zuid naar noord. De spoorwegen kunnen dit nauwelijks nog verwerken terwijl het vervoer over de weg met de dag meer verstopt raakt. De stad lijkt soms letterlijk en figuurlijk te verstikken (Brunt, 1998). De autoriteiten zijn evenmin in staat geweest om geschikte huisvesting te realiseren voor de aldoor maar aanzwellende stroom mensen; naar schatting woont de helft van de inwoners van Bombay in sloppenwijken of op straat, in de meeste gevallen verstoken van water, elektriciteit, riolering en andere zogenaamde 'elementaire' voorzieningen.

3. STRAATLEVEN EN HET SCHILD VAN PRIVACY

Wat voltrok zich omstreeks het midden van de vorige eeuw in steden als Londen en Parijs waardoor het openbare domein werd ondergraven? Jukes (1990: 99 en verder) laat zien, mede op basis van Sennetts werk, dat de straat haar karakter als

open markt verliest. Er manifesteert zich een nieuwe stedelijke uitvinding die dit proces symboliseert: de arcade. De handelswaar wordt achter etalageramen uitgesteld en de consument wordt vrijgesteld van het schreeuwen, onderhandelen en bedriegen door de marktkoopliden. Hij kan zich rustig vergapen aan de tentoongestelde producten zonder zich door de menigte te laten opjagen. "De consumptie", aldus Jukes (1990: 103), "wordt eerder een schouwspel dan een theater, eerder een zaak van de individuele fantasie dan van een dialoog." In warenhuizen als Au Bon Marché, Samaritaine en Printemps, die de arcade opvolgen, ligt bovendien de prijs van de goederen vast; de waarde wordt een eigenschap van het product en komt niet meer tot stand tijdens de interactie van koop en verkoop. In overeenstemming met deze rationalisering worden de chaotische stratenplannen van de oude centra van Londen en Parijs onderworpen aan rigoureuze ingrepen om tot een overzichtelijke stad te komen. "Net als andere eigendommen wordt de ruimte in bezit genomen, opgedeeld, rechtgetrokken en zichtbaar gemaakt, zij het niet van al te dichtbij, maar vanuit een perspectief van buitenaf", aldus nog steeds Jukes (1990: 104, 105). De nieuwe steden van de negentiende eeuw zijn een antwoord op de behoefte aan 'visuele consumptie', de stad wordt opgedeeld in reeksen van vergezichten, waar iedereen zich aan kan verlustigen zonder er deel van uit te maken. Ook op dit niveau geldt dat de inwoner van de veranderde stad een voyeur is, geen participant. Hij schermt zich af met een 'schild van privacy' (Lofland, 1973) en hij zorgt ervoor geen aanstoot te geven, niet de aandacht van anderen op zichzelf te vestigen en te zwijgen. "In vele opzichten lijkt het ideaal van de moderne stad op dat van een goed opgeruimd huis", aldus Lofland (1973: 67), "een plaats voor alles en alles op zijn plaats." Ze laat zien dat een reeks van activiteiten, die in pre-industriële steden aan de orde van de dag waren, uit het openbare domein zijn verdwenen; omdat ze gevoelens van pijnlijkheid oproepen of omdat ze door de moderne techniek overbodig zijn geworden. Er bestaat een sterke impuls tot het afscheiden van openbare activiteiten; er worden speciale 'zones' ingericht en door middel van registraties en vergunningen probeert men allerlei stedelijke verschijnselen en gebeurtenissen te beheersen. In moderne steden, nog steeds volgens Lofland (1973: 71) is een groot deel van de bevolking betrokken bij georganiseerde activiteiten - werk, onderwijs, recreatie - zodat er weinig gelegenheid overblijft om rond te hangen in de stad.

Dit alles zou zijn voortgekomen uit een vroegere situatie, waar stedelijke straten juist de functie hadden van een dorpsplein, plekken voor vluchtige contacten en romantische ontmoetingen. De straat was het domein waar de avonturier roem en rijkdom kon vergaren. Stedelingen waren erop uit anderen te beïnvloeden door een overtuigend optreden. Straatventers brachten hun waar aan de man met behulp van veel hocus pocus, de goederen die zij verkochten waren te beschouwen als de requisieten in handen van acteurs. De prijs werd bepaald door te onderhandelen en aan deze onderhandelingen kwam een hoop komedie te pas.

Bombay mag de modernste, meest verwesterde stad van India zijn, haar straten hebben overwegend het karakter van 'dorpspleinen'. Dat geldt misschien in het bijzonder voor de toegangswegen tot de spoorwegstations, die dag en nacht de aanblik bieden van een carnaval, maar het geldt ook voor de exclusieve kantorenwijken in het zuiden van de stad en de troosteloze woonbuurten van de noordelijke en noordoostelijke voorsteden. Edensor (1998: 212, 213), die zich vooral baseert op ervaringen in kleinere Indiase steden, wijst erop dat de 'tactiele sensaties' waarmee je op straat wordt geconfronteerd het onmogelijk maken om je ergens op te concentreren, terwijl je daarnaast te maken hebt met intense 'reukgeografie' en een ongehoorde veelvoud van geluiden die een afwisselende symfonie van uiteenlopende klanken, tonen en volumes opleveren. Wie in de stad rondloopt maakt altijd deel uit van een menigte, ook 's avonds laat en 's nachts, als bepaalde delen van de stad vol lijken te liggen met slapende 'pavement dwellers', eenlingen of hele families die hun bestaan op straat doorbrengen. De straatslapers 'wonen' op straat, daarnaast zijn er tal van bevolkingscategorieën die van de straat 'leven': muzikanten, slangenbezweerders, bedelaars, acrobaten, kappers, priesters, hoeren, chauffeurs van taxis en bestuurders van riksja's, vegers, religieuze fanaten, voddenrapers, en een schier oneindige variëteit aan straatventers. Ook in Bombay moeten velen betrokken zijn bij de georganiseerde activiteiten van werk, onderwijs en vrijetijd, maar dit leidt niet merkbaar tot het verschijnsel dat we zo goed kennen van moderne steden in het Westen: lege straten in ogenschijnlijk uitgestorven buurten. Veel arbeid vindt trouwens plaats in het openbaar, langs de weg. Dat geldt voor de zojuist opgesomde reeks van activiteiten, maar ook voor ambachtelijke bedrijvigheid en allerlei vormen van meer gespecialiseerde dienstverlening. Het is in het algemeen trefend om te zien met hoeveel inventiviteit en creativiteit de straatondernemers van Bombay weten te woekeren met tijd en ruimte. Wat het gebruik van de openbare ruimte betreft heeft Bombay duidelijke trekken van een pre-industriële of vroeg-industriële stad, zoals we dat uit beschrijvingen van tijdgenoten of reconstructies van geschiedkundigen kennen (zie ook Edensor, 1998: 218). Het gevoel, constant deel uit te maken van een dichte menigte, bekroop ook sommige waarnemers van negentiende-eeuwse steden in Europa. Omstreeks 1850 schrijft de Londense journalist Mayhew (Brunt, 1996: 26, 27) over de 'oneindige veelheid' van mensen waarmee je in de straten van de Britse hoofdstad omgeven bent. Hij heeft niet alleen het oog op de aantallen mensen, maar ook hun uiteenlopende onderlinge verschillen, hun heterogeniteit. Vergeleken daarmee verbleken volgens hem de meest indrukwekkende natuurverschijnselen zoals watervallen, oceanen of woestijnen. Mayhew bejubelt de straatmarkten als 'feestelijke kermissen' en zijn beschrijvingen van wat zich daar voordoet zouden tot in detail van toepassing kunnen zijn op situaties die je vandaag de dag in Bombay aantreft. Van de 'tactiele armoede' die door auteurs als Sennett schijnbaar zo betreurd wordt, is in het negentiende-eeuwse Londen en het hedendaagse Bombay geen sprake. Rushdie (1991: 110) drukt het welsprekend uit: in Bombay vind je het soort metropolitane opwinding dat uit Europese steden grotendeels verdwenen is. In de bruisende, dynamische mensenzee ben je vrijwel voortdurend in contact met anderen. Op de eerste plaats lichamelijk.

Het niveau van de stedelijke voorzieningen staat in geen verhouding tot de bevolkingsomvang en de bevolkingsdichtheid, hetgeen met name bij het openbaar vervoer tot dramatische verschijnselen van overbelasting leidt. Wie op de stadstrein is aangewezen - waarmee dagelijks zo'n zes tot zeven miljoen mensen worden vervoerd; de helft van het totale aantal treinreizigers in heel India - is iedere dag opnieuw bijna letterlijk betrokken bij een lichamelijke strijd om te overleven (Brunt, 1998). De sterke bevolkingsdruk maakt ook dat er op vele plaatsen in Bombay van een strikte scheiding van verkeersstromen, zo kenmerkend voor moderne, Westerse steden, geen sprake is. De aanwezigheid van straatventers leidt ertoe dat voetgangers - vaak met levensgevaar - gedwongen worden gebruik te maken van de weggedeelten voor het snelverkeer. Op de tweede plaats sociaal. De halsbrekende toeren die soms moeten worden uitgehaald om in het openbare domein op de been te blijven, noodzaken tot frequente contacten tussen de gebruikers van dit domein. Om schaarse ruimte dient te worden onderhandeld en zonder andere mensen om hulp te vragen is het moeilijk, vaak onmogelijk, om de weg in de stad te vinden. Niet alleen is het verschijnsel van de stadsplattegrond betrekkelijk onbekend in Bombay, maar een aanzienlijk deel van de stad - dat van de straatbewoners en inwoners van krottenwijken - is bovendien steeds in beweging. Zoals de Indiase journalist Anant (1997: 48), die eens in de zoveel tijd een bezoek aan de stad brengt, het uitdrukt: 'Bombay is iedere keer weer minder herkenbaar'.

Van een 'schild van privacy' kan in het openbare domein van Bombay nauwelijks sprake zijn. De stad is een uitgelezen plaats voor onverwachte gesprekken en verrassende ontmoetingen, hetgeen overigens niet alleen in positieve zin hoeft te worden uitgelegd. Toen in de periode tussen december 1992 en maart 1993 een reeks heftige rellen uitbrak naar aanleiding van de verwoesting van de Babri Masjid-moskee in Ayodhya, verspreidde zich de moordlust als een veenbrand door de stad (Padgaonkar, 1993; Mehta, 1997) en vielen er vele honderden doden (volgens sommigen - bij voorbeeld French, 1997 - vermoedelijk aanzienlijk meer). Hoe oriënteren mensen zich in een situatie die gekenmerkt wordt door een gemengd gebruik van het openbare domein en een grote mate van sociale en culturele heterogeniteit? Theoretisch zou je misschien verwachten dat dit op basis van uiterlijk gebeurt. Zoals Sjoberg betoogt kunnen bewoners van pre-industriële steden nooit ontsnappen aan hun afkomst of klasse, zelfs niet als ze zich ophouden in een drukke straat. Anonimiteit is onbereikbaar. "In een stad waar de machtigen fraaie kleren dragen en de armen alleen maar todden en vodden, laat iemands kleding zien tot welke groep men hoort" (Sjoberg, 1960: 132). Als dit waar zou zijn, verklaart het waarom het weinig zin heeft zich in het openbare domein van Bombay met een 'schild van privacy' te omhullen: er zou immers onmiddellijk doorheen gekeken worden.

Maar zo simpel is het niet. Bombay heeft pre-industriële trekken, maar is ook een industriestad en heeft bovendien een belangrijke post-industriële component. Sectors die gedeeltelijk van elkaar losstaan, maar op andere punten overlappen. Rijk en arm zijn categorieën die op zichzelf gedifferentieerd zijn en tussen die polen be-

vinden zich tal van middengroepen. Bovendien is het in een pluriforme samenleving als die van Bombay niet voldoende om te weten of iemand over veel geld kan beschikken of niet. Naast horizontale scheidslijnen spelen verticale onderscheidingen een centrale rol: in sommige situaties zelfs beslissend. Tijdens de bovengenoemde moordpartijen tussen hindoes en moslims in het begin van de jaren negentig, bijvoorbeeld, werd de religieuze identiteit van mannen vastgesteld door de zogenaamde 'trouser test'. Door de broek naar beneden te trekken werd door bepaalde fanatieke straatbendes gecontroleerd of de betrokkene een voorhuid had. "Zo niet, dan werd de man in de kerosine gedrenkt en in de brand gestoken", aldus French (1997: 380). Binnen dezelfde geloofsgemeenschap zijn onderlinge onderscheidingen vaak van doorslaggevende betekenis, wat het meest geprononceerd tot uitdrukking komt in het hindoe-kastenstelsel. Al die verschillende categorieën en subcategorieën verraden zich niet door hun kleding, al valt in het algemeen misschien te zeggen dat vrouwenkleding iets meer blootgeeft dan mannenkleding. Wie met de overvolle forensentreinen reist wordt eerder getroffen door het uniforme uiterlijk van de mannelijke reizigers: witte overhemden en donkere pantalons. Inderdaad, gemaskeerde heterogeniteit. Desondanks lijkt het masker soms poreus. In de trein, bij voorbeeld, valt dikwijls te constateren dat reizigers een scherp oog hebben voor subtiele statusonderscheidingen. Bij de deuropeningen van eerste klascoupé's kan men herhaaldelijk meemaken dat mannen die willen instappen worden teruggeduwd door hun medereizigers met een verwijzing naar de aard van de wagon. Insiders zien blijkbaar onmiddellijk dat bepaalde mensen niet thuishoren in de eerste klas, ook al is de reden daarvan voor buitenstaanders niet te begrijpen. Naipaul was tijdens zijn eerste reis naar India door zulke verschijnselen gefascineerd; men ontdekt pas heel geleidelijk, merkt hij op, dat er achter de schijnbare chaos van de in witte overhemden geklede menigte definities en onderscheidingen een rol spelen. "Een speciaal type hoed of tulband, een manier om de baard te knippen of een manier om de baard niet te knippen, het Westerse pak of de khadi waarin de onbetrouwbare politici gekleed gaan, het onderscheidingsteken van de kaste van de hindoe uit Kashmir of de brahmaan uit Madras: dit alles is een bewijs van iemands gemeenschap, iemands menselijke waardigheid, iemands functie, zoals de boedelbeschrijving in een koopcontract het bewijs is van iemands eigendom over een stukje van de aarde" (Naipaul, 1964: 50). Nog afgezien van zulke statusonderscheidende kenmerken, houden maskers moeilijk stand in een samenleving waar het vanzelfsprekende recht om in het openbaar met rust te worden gelaten, ontbreekt. Mensen klampen elkaar gemakkelijk aan, informeren naar elkaars achtergrond, doen een beroep op elkaars hulpvaardigheid. Vaak kan worden vastgesteld dat mensen al na een kort gesprek naamkaartjes uitwisselen. Dit ondanks het feit dat lang niet iedereen zich zonder problemen verstaanbaar kan maken. Het Engels is de voertaal van de beter opgeleiden en de welgestelden, maar daarnaast worden in India honderden andere officiële en niet-officiële talen gesproken die allemaal in Bombay zijn te beluisteren.

4. DE RELATIVITEIT VAN DE ZUIVERHEIDSREGEL

De door Sennett en anderen onderstreepte onpersoonlijkheid die in Westerse steden vanaf het midden van de negentiende eeuw het openbare domein gaat overheersen, wordt uitgedrukt in de afstand die stedelingen tot elkaar in acht nemen, maar in samenhang daarmee ook in de disciplinerende van het eigen gedrag en de eigen gevoelens. Stedelingen veranderen van actieve deelnemers aan het openbare domein in passieve toeschouwers, of, zoals het in de vakliteratuur wordt uitgedrukt: voyeurs. Het is daarbij zaak zo min mogelijk op te vallen, geen aanstoot te geven. Een centraal uitgangspunt bij dit alles is ooit door Douglas (1973: 12) aangeduid als de 'zuiverheidsregel': lichamelijke processen dienen zo zorgvuldig mogelijk aan het zicht te worden onttrokken, zeker in het openbare domein, maar liefst ook privé. De regel schrijft voor dat men activiteiten als niezen, hoesten, gapen, krabben, kuchen of snuiten moet vermijden in het gezelschap van anderen en de aandrang ertoe krachtadig dient te onderdrukken. Maar ook emotionele uitingen moeten worden beheerst: openlijke woede, verdriet of vrolijkheid doen af aan de 'waardigheid' waarmee de menselijke omgang in het stedelijke openbare domein behoort te worden bekleed. De manier waarop mensen zich gedragen mag niet 'uit de toon vallen', zoals Lofland (1973: 146, 147) het uitdrukt. Ze concludeert dit na haar observaties van de verschillende stijlen die mensen hanteren om zich in de wachtruimten van (Amerikaanse) busstations en vliegvelden op te houden. Het gemeenschappelijke kenmerk van al deze stijlen is de 'onopvallendheid', die misschien het meest pregnant tot uiting komt bij het optreden van het 'lieve jongeding'. Het betreft een stijl die hoort bij 'keurige' vrouwen. Er komt weinig beweging aan te pas, als de vrouw eenmaal ergens zit blijft ze meestal op haar plaats. Ze kan haar benen of enkels over elkaar slaan, maar ze doet haar uiterste best om niet meer van zichzelf te laten zien dan volgens de gangbare opvattingen over goede smaak is toegestaan. Zodra ze haar positie heeft ingenomen wordt het onvermijdelijke boek of tijdschrift uit haar tas gepakt. Ze mag niet te zeer in haar lectuur verdiept raken omdat ze zich van haar situatie bewust moet blijven en het oog moet houden op mogelijke gevaren die haar bedreigen. De lectuur is vooral een requisiet dat moet uitdragen dat ze zich met haar eigen zaken bemoeit, niet op jacht is naar vreemde mannen, en niet bezig is de aandacht te trekken door openlijk rond te kijken. Ze neemt de omgeving wel op, maar dit gebeurt met een snelle blik die gericht oogcontact vermijdt. Als ze van haar plaats vertrekt, wordt dit eerst terdege voorbereid, zodat ze snel en zakelijk op haar nieuwe bestemming kan afstevenen.

Van enige beduchtheid om inbreuk te maken op het decorum van de openbaarheid is in Bombay weinig te merken. Het openbare domein van de stad is tot barstens toe gevuld met gekrijs, gegil en geschreeuw, met het breedste scala van emotionele uitingen dat men zich kan voorstellen. Voor miljoenen is het slechts mogelijk om het persoonlijke bestaan op een symbolische manier af te grenzen van het openbare domein. Het leven van straatbewoners speelt zich af in het volle zicht van iedere voorbijganger. Wat zich aan drama's afspeelt in het privébestaan kan door iedereen

worden beluisterd en bekeken. Een straatbewoner staat altijd op het podium, er zijn geen coulissen om achter te verdwijnen. Onder die omstandigheden is het onderscheid tussen 'frontstage' en 'backstage' in ruimtelijke zin irrelevant en het is de vraag of er nog andere mogelijkheden bestaan om de grens tussen 'voor' en 'achter' te trekken. Goffman (1959: 112) heeft aan de hand van een theatrische metafoor laten zien welke vitale betekenis het achtertoneel heeft voor het alledaagse functioneren van mensen. Op die plek kan men rustig experimenteren met de illusies en indrukken die in het openbaar ten beste moeten worden gegeven, terwijl er ook de requisieten en eigenschappen van de andere rollen zijn opgeslagen. Het achtertoneel is de plek waar je kijkt of alles goed zit, voordat je de schijnwerpers binnen stapt, waar je de rol die je moet spelen nog even grondig door kunt nemen. Het is ook de plek waar je na afloop van de voorstelling je masker kunt laten vallen en uit kunt rusten. Het is de veilige plaats waar niemand van de toeschouwers ooit binnenkomt. Het onderscheid tussen voor en achter is zo centraal dat je het volgens Goffman overal in onze samenleving zou kunnen aanwijzen. De badkamer en de slaapkamer zijn vertrekken waar je bezoekers niet binnen hoeft te laten. Hier worden de lichamen schoongemaakt en aangekleed, die vervolgens in andere ruimten kunnen worden gepresenteerd. Wat in de badkamer en slaapkamer met het menselijk lichaam gebeurt, speelt zich in de keuken af met betrekking tot het voedsel. "In alle lagen van onze samenleving bestaat de neiging om de woning in voor en achter te onderscheiden", zegt Goffman (1959: 123). "Voor is gewoonlijk betrekkelijk fraai gedecoreerd, goed gerepareerd, en opgeruimd; achter heeft doorgaans minder opsmuk. Hiermee hangt samen dat sociale volwassenen door de voordeur naar binnen komen, terwijl de sociaal onvolwaardigen - huisbedienden, leveranciers en kinderen - de achterdeur gebruiken."

Afgezien van het feit dat het gekozen voorbeeld van de keurige Amerikaanse gezinswoning pijnlijk absurd is in de context van Bombay, geeft Goffman onbedoeld maar feilloos aan dat de grenzen tussen het openbare domein en het privébestaan hier anders liggen dan in Westerse steden. Er zijn duizelingwekkende verschillen tussen de woonsituatie van de pavement dwellers en die van de kleine bovenlaag van welgestelde inwoners, maar voor het overgrote deel van de inwoners van Bombay is het onderscheid in huisvesting eerder gradueel. De uitdrukking dat het leven zich op straat afspeelt, is ten volle van toepassing. Als het gaat om emoties, maar ook als het gaat om lichamelijke processen. De wijze waarop hiermee in het openbaar wordt omgegaan geeft ons enig zicht op de waardering van de verschillende stedelijke domeinen in de Indiase samenleving. Douglas (1966: 124, 125) wees ooit op de opmerkelijke discrepantie tussen de manier waarop Indiërs privé over menselijke uitwerpselen denken en de wijze waarop deze houding in het openbaar wordt uitgewerkt. Wie in aanraking komt met zulke afvalproducten geldt als onrein, zegt de auteur, terwijl de groeperingen die verantwoordelijk worden gesteld voor het opruimen en schoonhouden van latrines op de onderste treden van de kastenhiërarchie thuishoren. Ze zijn de 'onaanraakbaren', die er zorg voor moeten dragen dat hoger geplaatsten zelfs niet op hun schaduw kunnen trappen. Naipaul laat zien dat

gelovige hindoes allerlei speciale instructies kennen om onreinheid af te wenden. "Er bestaat slechts één manier om je behoefte te doen", merkt hij op (Naipaul, 1964: 81, 82), "en bij het vrijen mag alleen de linkerhand worden gebruikt; men mag slechts eten met de rechterhand. Het is allemaal gereguleerd en gezuiverd." De angst voor onreinheid is zo groot, vervolgt Naipaul, dat er een 'collectieve blindheid' bestaat voor vuiligheid en dat Indiërs elkaar en anderen aanpraten dat ze het schoonste, zindelijkste volk ter wereld zijn. Het wordt daarom soms als schokkend ervaren, dat in het openbare stedelijke domein van Indiase steden dikwijls een onbeschrijflijke stank heerst en een weergaloze smerigheid, waarbij de afvalproducten van het menselijke lichaam een belangrijke rol spelen. "Indiërs poepen overal", aldus nog steeds Naipaul. Sommige plekken in de stad worden als een openbare latrine gebruikt - het lijkt erop dat poepen een sociale activiteit is, hoewel veel Indiërs dit desgevraagd met kracht zullen ontkennen. Naipaul beschrijft een wandeling door Dharavi, een van de grootste krottenwijken van heel Azië, waarbij hij bij iedere stap moet uitkijken om niet in de poep te trappen. "Het was onrein om het op te ruimen; het was zelfs onrein om het te zien. Het was de zaak van de schoonmakers om uitwerpselen op te ruimen en totdat zij kwamen waren de mensen tevreden om midden in hun eigen afval te leven. Iedere open plek was een latrine" (Naipaul, 1977: 68). Vele jaren na zijn eerste bezoeken aan deze 'hel' rijdt Naipaul er opnieuw langs met een taxi. De verpestende stank dringt overal doorheen. 'Het was moeilijk genoeg om langs de wijk te rijden. Het was nog moeilijker om je voor te stellen hoe het was om hier te moeten leven. Toch leefden hier mensen met die stank en die vreselijke atmosfeer, en bouwden ze hier een loopbaan op' (Naipaul, 1990: 59). Wie met de trein door de stad reist kan dagelijks zien hoe de treinrails fungeren als openbaar toilet. Langs de hele route van de stadstrein zitten mensen, alleen of in kleine groepjes, gehurkt op het spoor hun behoefte te doen. Slechts zelden krijgt men als toeschouwer de indruk dat de betrokkenen de moeite nemen om zich voor het oog van de buitenwereld af te schermen. De spoorwegen schenken blijkbaar rust. Wat riskant is, want van de acht dodelijke ongelukken die gemiddeld per dag te betreuren zijn bij de stadstrein, zijn er een paar het gevolg van onachtzaamheid tijdens de stoelgang; sommige mensen gaan blijkbaar zo op in deze activiteit dat ze de trein niet horen aankomen en worden overreden.

Wat voor de ontlasting geldt, gaat onverkort op voor andere lichaamsuitingen in het openbaar. Wie zich in de stedelijke openbare ruimte van Bombay begeeft, is voortdurend omringd met mensen die de zuiverheidsregel op de meest flagrante manieren schenden. Op uiteenlopende plekken wordt uitbundig getuigd van het feit dat er de hele dag in het rond wordt gespuugd; ook plekken, zoals trapportalen van particuliere flatgebouwen, die in het Westen veelal als privé zouden worden beschouwd, of minstens als 'semi-openbaar'. Het speeksel van mensen die zich aan de populaire lekkernij van de betelnoten tegoed doen is vuurrood gekleurd, hetgeen tot bizarre patronen leidt op de muren en deuren waartegen wordt gespuugd. Het spuwen wordt doorgaans vooraf gegaan door uitbundig gerochel en veelal gevolgd

door het snuiten van de neus. Bij deze laatste activiteit wordt geen zakdoek gebruikt, maar slechts twee vingers van de linkerhand. Dit alles vindt op een onbekommerde manier plaats, alsof het de gewoonste zaak van de wereld is zich op deze manier te gedragen. Zouden er grenzen bestaan tussen de stedelijke openbare sfeer en het privé-domein? Als mensen zich in Bombay al zouden omgeven met een schild van privacy, moet dit welhaast flinterdun zijn. Van de zuiverheidsregel trekken weinigen zich iets aan. De verschillende domeinen lijken in elkaar over te lopen, wat ook door Edensor (1998) verschillende keren wordt opgemerkt. Er zijn geen duidelijke sporen van gebiedsgrenzen te ontdekken. Mochten er desondanks scheidslijnen bestaan, dan liggen ze blijkbaar anders dan in Westerse steden.

5. DE MOEIZAME ORDENING VAN DE PUBLIEKE RUIMTE

In het openbare domein worden centrale maatschappelijke waarden min of meer uitdrukkelijk vorm gegeven. In het straatbeeld van Amerikaanse steden, bij voorbeeld, passen geen uitingen van ongedisciplineerdheid op lichamelijk gebied. Openbare dronkenschap, urineren of andere 'onfatsoenlijke' lichamelijke manifestaties worden meedogenloos vervolgd. Spradley (1970: 9, 10) stelde vast dat er in de jaren zestig meer arrestaties plaatsvonden voor openbare dronkenschap dan voor welke andere vorm van criminaliteit ook: één derde van alle arrestaties in 1965. In sommige steden, zoals Seattle, lag dit aandeel nog aanzienlijk hoger. Het is gezins-ongebruikelijk dat met deze activiteit omstreeks drie kwart van de totale tijd van de politie gemoeid is. Ook uit andere Westerse maatschappijen zijn zulke verschijnselen bekend. In de eerste helft van de negentiende eeuw, bij voorbeeld, was er op iedere twintig families van de Schotse stad Glasgow een drankgelegenheid en tot in de jaren twintig van deze eeuw werden er jaarlijks op iedere duizend inwoners van deze stad bijna twintig gearresteerd wegens openbare dronkenschap. De jacht op alcoholici is sindsdien in de schaduw gesteld door die op drugsgebruikers en de straatbendes die de drugs zouden verhandelen. Davis (1990: 267, 268) schrijft over 'Operation Hammer' in Los Angeles, waarbij vele honderden agenten van de plaatselijke politie betrokken waren. "Zoals bij een 'zoek-en-vernietig missie' uit de Vietnamoorlog werden de straten van zuidelijk Los Angeles door Hoofdcommissaris Gates verzadigd met blauwe uniformdragers, die volkomen naar willekeur duizenden plaatselijke jongeren aanhielden zoals het met de primitieve boeren uit de Mekong delta was gegaan. De aangehouden jeugd wordt gedwongen om 'het trottoir te kussen' of om in spreidstand tegen de overvalwagens aan te leunen, terwijl de agenten hun namen controleren op computeruitdraaien van bendeleden. Er worden 1.453 arrestaties verricht; de jongeren worden langs mobiele verbaliseringskantoren gestuurd, waar ze voornamelijk genoteerd worden voor trivialiteiten als verlopen parkeerbonnen of het overschrijden van de avondklok. Van nog honderden anderen die niet eens beschuldigd zijn, worden naam en adres opgenomen in de elektronische bestanden met het oog op toekomstige aanhoudingen." Zulke groot-schalige pogingen om een bepaalde orde te realiseren ontspruiten aan speciale

denkbeelden over het karakter van het stedelijke openbare domein. Er is een plek voor alles, behalve voor mensen onder invloed van verdovende middelen die zich niet kunnen beheersen, of zich niet houden aan de zuiverheidsregel. Op straat moet men elkaar de ruimte geven en met rust laten.

Een dergelijke notie lijkt te Bombay te ontbreken. Is in het openbare domein van deze stad alles toegestaan? Ondanks de verregaande mate van privatisering die te constateren valt, het streven van mensen om delen van de openbare ruimte voor eigen doeleinden op te eisen en te bestemmen, is er af en toe toch sprake van een 'tegenbeweging'. In de winter van 1994 bij voorbeeld, leek de Oval Maidan - een van de weinige stukjes openbaar groen in het centrum van de stad, waar 's avonds en in de weekends talloze informele cricketwedstrijden plaatsvinden en waar naar hartelust geflaneerd kan worden - vooral langs de randen in toenemende mate te worden bezet door groepen die hier hun (semi-permanente) verblijfplaatsen hadden ingericht. Twee jaar later was het enorme grasveld 'schoongeveegd', het proces van privatisering was tot stilstand gebracht en alle sporen ervan waren uitgewist. Dit verschijnsel valt vaker waar te nemen in Bombay. Sommige straten of delen van straten blijken na verloop van tijd te zijn vrijgemaakt voor het verkeer, alsof er een brandspuit aan te pas gekomen is om de verstoppingen op te ruimen en alles weer door te laten lopen. Die verstoppingen ontstaan doordat op bepaalde plekken krottenwijken worden gebouwd, of omdat delen van het openbare domein worden ingenomen door straatventers. Soms kun je zien dat een straat die op een bepaald moment is ontruimd, in een tijd van enkele weken weer dichtslibt. Er lijken twee bewegingen aan de gang te zijn. Op iets kortere termijn zie je een cyclische beweging waarbij ontruimde plekken als in een kat-en-muisspel na verloop van tijd steeds weer bezet en ontruimd worden. Op iets langere termijn is er sprake van een betrekkelijk systematische poging om het openbare domein in heel zuidelijk Bombay te zoneren en te reglementeren. Een groot deel van dit gebied werd in 1992 bij voorbeeld uitgeroepen tot A-grade (Indian Express, 30 juli 1992), hetgeen niet alleen een bepaalde commerciële waarde aangeeft, maar de autoriteiten in samenwerking met de vertegenwoordigers van straathandelaren in staat stelt de prijs van vergunningen te verhogen en onaanzienlijke, ongewenste straatventers te weren. Voor bepaalde buurten wordt bovendien een quotering van vergunningen ingesteld, ook met het oog op de wens om een evenwichtig aanbod van essentiële goederen en diensten te realiseren. De pogingen van spoorwegautoriteiten om de stations te vrijwaren van een overvloed aan straathandelaars en bedelaars hebben een cyclisch karakter. Om de zoveel tijd wordt in de kranten gemeld dat er weer een campagne is geweest om zulke ongewenste elementen te verwijderen (in The Times of India van 28 augustus 1998 wordt gemeld dat de politie in 1997 en 1998 ruim tienduizend bedelaars heeft gearresteerd), maar veel langer dan een paar dagen hebben zulke acties zelden of nooit succes. De effectiviteit wordt ernstig ondermijnd door corruptiepraktijken en favoritisme. In november 1992 braken in de buurt van het station van Bandra rellen uit omdat de weggejaagde straathandelaars meenden dat hun collega's, die lid zouden zijn van de heersende politieke partij,

mochten blijven staan. Om redenen van politieke stemmenwinst worden schoonveegacties af en toe juist helemaal afgeblazen. Het vrijmaken van het openbare domein wordt door de verantwoordelijke autoriteiten op verschillende gronden gerechtvaardigd. Soms wordt verwezen naar gevaren voor de publieke gezondheidstoestand, soms naar de verkeerssituatie in het algemeen, de afvalproductie, het ongemak voor voetgangers of voor automobilisten of naar agressie tussen venters onderling. In een enkel geval wordt ook een beroep gedaan op de aard van het openbare domein. Begin 1996 brak tussen bewonersgroepen en straatventers te Khar een conflict uit aangaande de interpretatie van een uitspraak van het Indiase Hoogerechtshof over de positie van straatventers: zou de straatverkoop onder alle omstandigheden een fundamenteel menselijk recht zijn? Een journalist van de Times of India (19 maart 1996) vroeg een lid van het rechterlijke college om commentaar. "Niemand heeft enig recht om zijn of haar handel te drijven of beroep uit te oefenen als dit tot ergernis, boosheid of ongemak leidt voor andere leden van het publiek", merkte rechter Y.V. Chandrachud op. "Openbare straten zijn per definitie bedoeld voor het gebruik van het algemene publiek. Ze zijn niet aangelegd ter bevordering van particuliere handel of zakelijke activiteiten." Er is in Bombay sprake van een zeker streven naar ordening van het openbare domein, met name naar zoning en reglementering als het gaat om de straathandel, maar dit streven lijkt zwak en wordt ogenschijnlijk niet aangedreven door uitgesproken denkbeelden over de stedelijke inrichting.

Tegen welke sociologische achtergrond moeten we deze processen bekijken? We kunnen proberen een tipje van de sluier op te lichten. Tussen de autoriteiten en de straatventers bestaat een ongemakkelijke verhouding. Naar (officiële) schatting bevinden zich omstreeks een half miljoen venters op straat in Bombay, waarvan slechts een fractie (enkele tienduizenden) geregistreerd is en beschikt over een ventvergunning. De grootste dichtheid van vergunningen is te vinden op de drukste plekken van de stad: het zaken centrum in zuidelijk Bombay, de grote spoorwegstations en directe omgeving, de pleinen en straten in de buurt van de grote hotels. Daar wordt veel geld verdiend, ook door de gemeente, die jaarlijks tientallen miljoenen roepia's incasseert aan pachtgelden en belastingen. Er zou onder venters een levendige handel in vergunningen bestaan, maar de prijs voor een ventvergunning in de buurt van een van de toplocaties schijnt mythische hoogten te hebben bereikt, alleen te betalen door multimiljonairs. In de plaatselijke kranten zijn soms berichten te lezen over moordpartijen die zich voor zouden hebben gedaan bij pogingen om zulke vergunningen in de wacht te slepen. Toch is het onderscheid tussen de formele en de informele sector in de wereld van de straatventers slechts graduëel. Talloze venters hebben in de loop der jaren recht gekregen op een bepaalde standplaats omdat ze er al sinds mensenheugenis staan. Dit gewoonterecht wordt weerspiegeld in het feit dat de betrokkenen net als vergunninghouders 'staangeld' afdragen aan vertegenwoordigers van de gemeentelijke autoriteiten, alleen speelt dit zich grotendeels langs persoonlijke, informele lijnen af. Menige ambtenaar beschikt over aanzienlijke neveninkomsten omdat hij in een bepaald deel van de stad

de straatventers onder zijn beschermende hoede heeft. Hij treedt op als hun patroon: hij zorgt ervoor dat ze gewaarschuwd worden als de politie overweegt om 'hun' gebied schoon te vegen. Maar daarnaast bestaat er nog een omvangrijke categorie mobiele straatventers in de stad. Ze staan soms een weekje hier, dan een maandje daar. Als er een overval van de politie plaatsvindt worden ze niet gewaarschuwd, sterker: tot het optreden van de politie is hoogstwaarschijnlijk opgeroepen door concurrerende venters, die met lede ogen aanzien hoe hun duurbetaalde plekjes worden bedreigd door deze vrijbuiters. Opgepakte venters lopen het risico dat ze worden gearresteerd en hun gehele hebben en houden kwijt zijn. Velen proberen daarom bescherming bij de politie te kopen, hetgeen ze beslist zal lukken als hun handel lucratief genoeg is. Onderaan de piramide staan de kooplieden zonder enige bescherming. Ze dienen voortdurend te bewegen en hun uitrusting dient zo licht te zijn dat ze bij het minste risico onmiddellijk met hun hele handel kunnen vluchten. Sommigen proberen hun geluk in de toplocaties, bij voorbeeld op extreem drukke tijdstippen, als iedereen andere dingen aan zijn hoofd heeft dan het bestrijden van mededingers. De meesten wijken gedwongen uit naar de mindere locaties in de voorsteden.

Ook op het vlak van de lichamelijke verrichtingen is er soms sprake van min of meer gerichte acties die zijn gericht op de vergroting van de zelfbeheersing. Omstreeks 1 januari 1997 werd vanuit de gemeente een grootscheepse campagne gestart om mensen ertoe te bewegen niet meer op straat te spugen, urineren en poepen en vooral hun rommel op te ruimen. Alle straathandelaars kregen instructies om naast hun stalletjes bakken neer te zetten voor het deponeren van afval. Er werden forse boetes uitgedeeld aan overtreders en het demonstratieve optreden van veegploegen diende voorbeelden te stellen. Maar zulke campagnes volgen elkaar betrekkelijk snel op. Meestal is het elan na enkele weken verdwenen en duurt het weer vele maanden of zelfs jaren voordat een nieuwe campagne van start gaat. Er is in Bombay onmiskenbaar sprake van impulsen tot een 'Westers' soort ordening van het openbare domein - een voorzichtig 'beschavingsoffensief' - maar deze impulsen zijn zwak, ongecoördineerd en onsystematisch. Waar is dat aan toe te schrijven? Deze vraag raakt aan belangrijke maar vooralsnog onvoldoende scherp geformuleerde sociaal-wetenschappelijke vraagstukken.

6. DE ILLUSIE VAN DE LINEAIRE ONTWIKKELING

In de inleiding tot zijn onlangs verschenen boek over een aantal Aziatische steden schrijft Seabrook (1996: 1) dat deze 'steden van het Zuiden' bewoond worden door de geesten van ons eigen stedelijke verleden. De herinneringen van zijn grootmoeder aan haar jonge jaren in het Britse industriedistrict komen volgens de auteur precies overeen met de ervaringen van de hedendaagse migranten in Bombay, Saigon, Dhaka, Jakarta of Bangkok. De wereld van de Aziatische steden is ook haar wereld en de wereld van Seabrook zélf, al mag het decor hier en daar wat ver-

schillend zijn. De bewoners zijn ontworteld geraakt en zijn weggetrokken uit hun geboortestreek op het platteland. Ze hebben zich net als destijds in Engeland moeten aanpassen aan een nieuwe omgeving en ze hebben een harde leerschool gehad in de fabrieken. "Het bezoek aan deze andere steden", zegt Seabrook (1996: 2), "is een nieuw bezoek aan ons eigen verleden, zelfs al wordt ons zicht misschien vertekend door de symbolen van een ander tijdperk, de auto's, de wolkenkrabbers en de torens van marmer en glas onder een andere hemel; het verschil met de bakstenen rijtjeshuizen in de koude noordelijke motregen is slechts oppervlakkig." Seabrook verwoordt op welsprekende manier een bekende gedachte in de sociale wetenschappen: tussen de situatie in het Westen en die in de rest van de wereld bestaat een faseverschil. Met andere woorden: wat je nu in Aziatische steden kunt zien correspondeert nauw met de situatie in het Europa van zo'n 100 jaar geleden. Veel sociologen en antropologen gebruiken dit stijlmiddel - door Fabian (1983: 30, 31) de 'denial of coevalness' genoemd: het benadrukken van het exotische karakter van vreemde culturen door ze in een ander tijdsgewricht te plaatsen. Maar volgens Seabrook zijn de verschillen tussen 'ons' en 'hen' overbrugbaar en als de omstandigheden gunstig zijn, zullen ze in de (nabije) toekomst daadwerkelijk verdwijnen. Er ligt een etnocentrisch getinte, lineair evolutionistische opvatting aan deze visie ten grondslag. Blijkbaar moeten alle steden op de wereld een bepaalde (Europese) ontwikkeling doorlopen en doen sommige steden dit sneller dan andere. Overigens uit Seabrook zich betrekkelijk summier over deze kwestie, het valt niet met zekerheid vast te stellen wat hij precies bedoelt. Zou hij uitsluitend refereren aan zaken als arbeid en huisvesting of heeft hij ook het oog op de betrekkingen tussen het openbare domein en het privé-domein van steden?

Geruime tijd geleden betrok Elias de openbaarheid expliciet bij een beschouwing over de ontwikkeling van gemeenschappen. Als het gaat om minder gedifferentieerde maatschappijen, aldus deze auteur (Elias, 1974: xxvii), lijkt het alsof de openbare functies en de privéfuncties met elkaar zijn vervlochten, ze zijn nauwelijks van elkaar te onderscheiden. De differentiatie treedt op als de verbindingschakels tussen producenten en consumenten langer en veelzijdiger worden. Goederen en diensten komen in dat geval tot stand via uitgestrekte ketens van gespecialiseerde, onderling afhankelijke en hiërarchisch geordende beroepen met een uitgesproken onpersoonlijk en openbaar karakter, ook al maken ze deel uit van een particuliere onderneming. Met andere woorden: het gaat niet meer om functies en taken die aan personen gebonden zijn en van ouder op kind worden doorgegeven, maar om activiteiten van betaalde functionarissen die een strikt onderscheid in acht nemen tussen hun beroep en hun persoonlijke leven. Zou Bombay zich ergens op de schaal tussen ongedifferentieerd en gedifferentieerd bevinden?

Een van de problemen die met zulke noties verbonden zijn is de algehele onbestemdheid. Gaat de ontwikkeling van Aziatische steden in de richting van Westerse steden helemaal vanzelf? Is er ingrijpen van buitenaf voor nodig en welk karakter dient dit dan te hebben? Wanneer is de differentiatie voldoende voortgeschreden

dat je een scheiding tussen openbaar en privé kunt verwachten? Hoe lang moeten de ketens tussen producenten en consumenten zijn? Bombay ontwikkelde zich in de tweede helft van de negentiende eeuw tot een geduchte industriestad. Afgezien van de roemruchte 'katoenmanie' die uitbrak in de jaren zestig van de vorige eeuw als gevolg van de Amerikaanse Burgeroorlog, waren de grondslagen voor een snelle kapitalistische ontwikkeling al eerder gelegd. Dossal (1991: 185) wijst op een aantal beslissende ontwikkelingsprojecten uit de jaren vijftig: de aanleg van spoorwegen en moderne havens, alsmede belangrijke landaanwinningen. Tindall spreekt bovendien over de vestiging van toonaangevende bedrijven in de stad. In 1865 hadden zich meer dan dertig banken in Bombay gevestigd, zestien overige financiële instellingen, acht grondbedrijven, bijna twintig katoenverwerkende ondernemingen, tien scheepvaartmaatschappijen, twintig verzekeringsbedrijven en vele tientallen aandelenmaatschappijen (Tindall, 1992: 174, 175). Liep Bombay achter bij Europa? Een dergelijke suggestie is nauwelijks serieus te nemen voor een stad die lang bekend heeft gestaan als het 'Manchester van Azië'. Toen de grootouders van Seabrook het Britse platteland verlieten om in een textielfabriek van Manchester te gaan werken, gebeurde dit op hetzelfde moment in Bombay met immigranten van het Indiase platteland. Als er al van een faseverschil sprake zou zijn, zoals Seabrook beweert, is dit een fase van hooguit een paar jaar, niet van drie generaties. En zouden de interdependentieketens tussen producenten en consumenten in Bombay in het algemeen zoveel korter zijn dan elders in de wereld? Ook een dergelijke suggestie lijkt absurd: de industriële productiewijze in India wijkt niet principieel af van die in Engeland, Duitsland of België.

Hoe unilineair is de ontwikkeling van menselijke gemeenschappen? Afgaande op Elias zijn veranderingsprocessen gericht op meer (functie-) differentiatie. Het uitgangspunt - vermoedelijk te lokaliseren in uitermate primitieve samenlevingen - zou dus per definitie gekenmerkt moeten zijn door een volledig in elkaar overvloeden van het openbare domein en het privé-domein, een totaal gebrek aan differentiatie. Is dat zo? Op basis van een zorgvuldige bestudering van de antropologische literatuur lijkt Moore over dit vraagstuk anders te denken. Of er sprake is van een verschil in conceptie tussen openbaar en privé hangt nauw samen met de manier waarop voedsel verkregen en verdeeld wordt: 'In sommige jagersgemeenschappen lijkt het idee van een gemeenschappelijk belang volstrekt te ontbreken en is iedereen voor zijn voortbestaan in hoge mate op zichzelf of zijn directe verwanten aangewezen', zegt deze auteur (1). "In andere gemeenschappen staat de onderlinge samenwerking juist voorop en worden egoïstische impulsen, die deze samenwerking bedreigen, afgekeurd" (Moore, 1984: 14, 15). Als er geen gemeenschappelijk beginpunt is, zou er dan wel een uniform eindpunt zijn? We kunnen er slechts over speculeren, lijkt het.

Misschien is het beter om de vraag of Bombay op een traject van 'modernisering' of 'verwestersing' zit in het midden laten. Er bestaan blijkbaar verschillende concepties van openbaar en privé tegelijkertijd in de stad en misschien kunnen we op een

andere manier inzicht verkrijgen in de achtergronden hiervan. Khilnani heeft dit vraagstuk onlangs benaderd aan de hand van een uiteenzetting over de stedelijke geschiedenis van India. Hoewel de Britse koloniale heersers de indruk hebben trachten te wekken dat het Indiase subcontinent op het gebied van de stedelijke ontwikkeling een onbeschreven blad was, is het mogelijk om verschillende categorieën steden te onderscheiden. Ook voordat de eerste Europese veroveraar voet aan wal zette was er al van een autochtone stedelijke ontwikkeling sprake. Khilnani onderscheidt drie soorten steden: bestuurscentra als Delhi en Agra; pelgrimsoorden als Benares en Madurai; economisch-commerciële centra als Surat, Cochin en Ahmedabad. De steden kennen een zekere mate van interne segregatie op basis van godsdienst en kaste en over het algemeen heerst in de stad een klimaat van wat Lofland (1993: 96) in ander verband 'negatieve tolerantie' heeft genoemd. Organisaties op basis van speciale belangen, zoals vakbonden, ontbreken; kastelidmaatschap is allesbepalend en mobiliteit vindt vrijwel exclusief langs de lijnen van kaste plaats. Er kunnen twee soorten koloniale steden onderscheiden worden: de typische havensteden voor koloniale waren, zoals Bombay, Calcutta en Madras en de laatnegentiende-eeuwse 'kazernesteden', waar het koloniale bestuur zich als zodanig met alle vertoon van militaire macht en glorie manifesteert. Het schoolvoorbeeld is New Delhi. Er doen uiteenlopende opvattingen de ronde over de eisen waaraan een stad dient te voldoen. In de ogen van de Britse koloniale overheersers moesten de bestaande, inheemse steden zorgvuldig worden vermeden vanwege de stank en het lawaai, de labyrintische stedenbouwkundige structuur, de eindeloze drukte en de schreeuwerige, opdringerige straatmarkten. Een echte stad was, in Britse ogen, overzichtelijk geordend en had een seculier, rationeel sociaal klimaat. De Britse koloniale stad moest meer zijn dan een aanlegsteiger waarlangs goederen in en uit schepen werden getakeld, maar een groots toneel waarop het Britse gezag tot uitdrukking werd gebracht. De stedelijke ruimte diende te worden toegankelijk en precies te worden verdeeld over verschillende gebruikers. Op die manier werden activiteiten overzichtelijk in categorieën ondergebracht en ruimtelijk gesorteerd. De stad viel uiteen in openbare domeinen en privésectoren.

Khilnani laat zien dat in het negentiende-eeuwse Europa vaak hard gevochten is tussen de autoriteiten en delen van de stedelijke bevolking over de betekenis van zulke indelingen: openbaarheid is geassocieerd geraakt met gelijkheid, vrijheid en democratie. De koloniale stad in India is van bovenaf opgelegd, zonder enige inspraak of bemoeienis met Indiërs. De mate waarin dat succes heeft gehad hing niet af van de wetgeving of het toezicht door de politie, maar van de mate waarin de opgelegde betekenissen - wat is een stad?, wat zijn de omgangsregels?, wat is openbaar en wat privé? - door anderen werden onderkend en aanvaard. Volgens Khilnani lukte dit alleen tot op zekere hoogte bij de Indiase bovenlaag, de elite en de middenklasse. "Ze verlangden naar de aantrekkelijke vruchten van de modernisering die zo uitdagend voor hen waren uitgestald - straatverlichting, elektrische waaiers, beschaduwde lanen, clubs, tuinen en parken - en ze adopteerden vol overtuiging het gedrag en de beheerste omgangsvormen van de moderne stedeling." Buiten deze

categorie vonden de 'grootstedelijke maniertjes' geen aftrek, aldus de auteur. "Voor de armen, de migranten van het platteland en de verschoppelingen had het Britse idee van een moderne stad geen betekenis; ze kwamen er nooit mee in aanraking", zegt Khilnani (1997: 118).

Tegen deze achtergrond moet, dunkt mij, de discussie over het schild van privacy en de smerigheid, poep en dood in Indiase steden worden gevoerd. In Westerse ogen is de inrichting van een stad als Benares volstrekt ondeugdelijk omdat de dood daar letterlijk en figuurlijk in het centrum van de belangstelling staat en niet naar de periferie gedrongen is. Op de meest openbare plaatsen van de stad worden de doden verbrand: openbaar en privé zijn onontwaarbaar verstrengeld. Religieuze zuiverheid en fysieke vuiligheid gaan hand in hand.

In de verstrengeling van openbaar en privé te Bombay, zo afwijkend van wat in het Westen als ideaal wordt beschouwd, komt de botsing van twee radicaal verschillende opvattingen over de scheiding van die sferen tot uitdrukking. De door theoretici als Sennett betreunde verzakelijking van stedelijke openbare omgangsvormen, die een tactiele armoede teweeg heeft gebracht in Westerse steden, is misschien niet zozeer een onvermijdelijk gevolg van het voortschrijdende industriële kapitalisme, maar van bepaalde opvattingen over de menselijke waardigheid die daar betrekkelijk los van staan. Deze waardigheid zou het beste tot haar recht komen door mensen zoveel mogelijk individuele sociale en fysieke speelruimte te geven, terwijl gespecialiseerde instituties ervoor zorgen dat ook het gemeenschappelijke belang behartigd wordt. In Bombay overheersen hoogstwaarschijnlijk andere denkbeelden, hoewel het niet eenvoudig is deze zonneklaar voor het voetlicht te brengen. Zou het kunnen zijn dat de meeste mensen het openbare domein in de Indiase stad niet als zelfstandige, autonome individuen betreden, maar primair als lid van particuliere verbanden: familie, lokaliteit of kaste? Dat zou misschien de opmerkelijke onverschilligheid kunnen verklaren die tegenover de vervuiling en verloedering van het openbare domein aan de dag wordt gelegd. Wellicht is iets als een algemeen gemeenschappelijk belang, waar iedereen zich op zou kunnen beroepen ter rechtvaardiging van openbaar gedrag, slechts in retorische zin aanwezig.

VOETNOOT

- (1) Zie ook de bijdrage van Weyns in dit nummer.

BIBLIOGRAFIE

- ANANT, V. (1997), 'The Sacred and the Secular', pp. 33-50, in: *India. A Celebration of Independence 1947-1997*. New York: Aperture.

- BRUNT, L. (1996), *Stad*. Amsterdam, Meppel: Boom.
- BRUNT, L. (1998), 'Sporen in Bombay', *Maatstaf*, 46 (1): 15-26.
- DAVIS, M. (1990), *City of Quartz. Excavating the Future in Los Angeles*. London, New York: Verso.
- DOSSAL, M. (1991), *Imperial Designs and Indian Realities. The Planning of Bombay City 1845-1875*. Delhi, etc: Oxford University Press.
- DOUGLAS, M. (1966), *Purity and Danger*. London: Routledge & Kegan Paul.
- DOUGLAS, M. (1973), *Natural Symbols: Explorations in Cosmology*. New York: Random House.
- EDENSOR, T. (1998), 'The Culture of the Indian Street', pp. 205-225, in: FYFE, N.R. (ed.), *Images of the Street. Planning, Identity and Control in Public Space*. London, New York: Routledge.
- ELIAS, N. (1974), 'Towards a Theory of Communities', pp. ix-xiii, in: BELL, C. & H. NEWBY (eds.), *The Sociology of Community. A Selektion of Readings*. London, Portland: Frank Cass.
- FABIAN, J. (1983), *Time and the Other. How Anthropology Makes Its Object*. New York: Columbia University Press.
- FRENCH, P. (1997), *Liberty or Death. India's Journey to Independence and Division*. London: Harper Collins.
- GOFFMAN, E. (1959), *The Presentation of Self in Everyday Life*. Garden City: Doubleday.
- GOFFMAN, E. (1963), *Behavior in Public Places*. New York/London: The Free Press; Collier-MacMillan.
- JUKES, P. (1990), *A Shout in the Street*. Berkeley/Los Angeles: University of California Press.
- KHILNANI, S. (1997), *The Idea of India*. London: Hamish Hamilton.
- LOFLAND, L.H. (1973), *A World of Strangers*. New York: Basic Books.
- LOFLAND, L.H. (1988), *Private Lifestyles, Changing Neighborhoods, and Public Life*, Paper presented at the HPUI-conference, Amsterdam.
- LOFLAND, L.H. (1993), 'Urbanity, tolerance and public space', pp. 93-111, in: DEBEN, L., e.a. (eds.), *Understanding Amsterdam*. Amsterdam: Het Spinhuis.
- MEHTA, S. (1997), 'Mumbai', pp. 97-127, in: JACK, I. (ed.), *India. The Golden Jubilee*. London: Granta.
- MISHRA, P. (1998), 'A New, Nuclear, India?', *The New York Review*, (June, 25): 55-64.
- MOORE, B. (1984), *Privacy. Studies in Social and Cultural History*. New York, London: M.E. Sharpe.
- NAIPAUL, V.S. (1964), *An Area of Darkness*. London: Deutsch.
- NAIPAUL, V.S. (1977), *India: A Wounded Civilization*. London: Deutsch.
- NAIPAUL, V.S. (1990), *India. A Million Mutinies Now*. London: Heinemann.
- PADGAONKAR, D. (1993), 'This Is Not Bombay', pp. 23-87, in: PADGOANKAR, D. (ed.), *When Bombay Burned*. New Delhi etc: UBSPD.
- RUSHDIE, S. (1991), *Imaginary Homelands*. London: Granta & Viking

-
- SEABROOK, J. (1996), *In the Cities of the South. Scenes from a Developing World*. London/New York: Verso.
- SENNETT, R. (1977), *The Fall of Public Man*. London/Boston: Faber & Faber.
- SENNETT, R. (1994), *Flesh and Stone: The Body and the City in Western Civilization*. London, Boston: Faber & Faber.
- SJOBERG, G. (1960), *The Preindustrial City*. New York: The Free Press.
- SPRADLEY, J. P. (1970), *You Owe Yourself a Drunk. An Ethnography of Urban Nomads*. Boston: Little, Brown and Comp.
- TINDALL, G. (1992), *City of Gold. The Biography of Bombay*. New Delhi etc: Penguin Books.
- ZIJDERVELD, A.C. (1983), *Steden zonder stedelijkheid*. Deventer: Van Loghum Slaterus.